

Borsa Gedeon

HUSZÁR GÁL 1560. ÉVI ÉNEKESKÖNYVE

Kevés vagy talán egyetlen olyan régi magyar nyomtatvány sincs, amellyel példány ismerete nélkül annyian és annyit foglalkoztak volna, mint Huszár Gál 1560-ban megjelent énekeskönyvével.¹ Bevezetésül helyesnek és szükségesnek látszik egészen sommásan áttekinteni, hogy legalább a kiadás létezéséről és annak nyomdahelyéről eddig mit is tudtak, ill. feltételeztek a szakirodalomban.²

Az első és a mai napig egyetlen konkrét adat erről a kiadványról Újfalvi Imre 1602. évi énekeskönyvének³ nevezetes előszavában olvasható: „Huszár Gál bocsátott ki isteni dicséreteket és psalmusokat, azok közül válogatottakat, melyek a jámbor atyafiaktól szerzettettek, anno 1560. in octavo, cum dedicatoria epistola ad Petrum Melium.” Ezen kívül itt még arról is írt, hogy a debrecni nyomdában készült énekeskönyvek között: „Találtam olyanra is, amely de csak igen rövideden, ezelőtt negyven esztendővel nyomtatott.”

Ez az első tudósítás egyben a mai napig az utolsó is, amely példány ismerete alapján történt. 1602 óta csakis erre az Újfalvi-féle híradásra támaszkodva találgatták a szakírók Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvének létét vagy nemlétét. Többen ugyanis arra gondoltak, hogy Újfalvi fentebb idézett két közlése, vagyis az 1560. évi Huszár Gál-kiadvány és az 1602 előtt 40 évvel készült debreceni énekeskönyv azonos. Szabó Károly előbb csak az 1562. évi,⁴ majd csak az 1560. évi kiadást tette magáévá.⁵ Egyesek csak az 1560. évi kiadást fogadták el, tagadva, vagy hallgatva néhány évvel későbbi kiadásról: így Révész Kálmán,⁶ Gulyás Pál,⁷ Horváth János⁸ és Ötvös János.⁹ Mások pedig éppen fordítva gondolkoztak: tagadva vagy hallgatva az 1560. évi kiadásról, csak a későbbit fogadták el: így Gyalui Farkas¹⁰ és Zoványi Jenő.¹¹

Szilády Áron volt az első, aki a két kiadást világosan különválasztotta.¹² Nyomában azután a szakírók többsége is magáévá tette a két különböző kiadás feltételezését: így Erdélyi Pál,¹³ Kanyaró Ferenc,¹⁴ Dézsi Lajos,¹⁵ Schulek Tibor,¹⁶ Bucsay Mihály,¹⁷ Csomasz Tóth Kálmán,¹⁸ Benda Kálmán,¹⁹ Kelecsényi Ákos,²⁰ Varjas Béla,²¹ Czeglédy Sándor²² és Ján Čaplovič.²³

¹ RMNy 160.

² E helyen is köszönetet mondok Botta Istvánnak, aki „Huszár Gál 1560. évi énekeskönyve” című és 1971-ben készült 107 gépelt lap terjedelmű kéziratát — több más, Huszár Gállal foglalkozó írásával együtt — segítőkészen rendelkezésemre bocsátotta. Az általa idézett irodalom számomra is rendkívül hasznos volt, megállapításaira — sajnos csak mint meg nem jelent kéziratra — természetesen a továbbiakban ugyancsak hivatkozom.

³ RMK I. 376.

⁴ Szövegkiadása: ItK 1957. 372—373. SCHULEK Tibortól.

⁵ Száz. 1867. 160.

⁶ RMK I. 40.

⁷ MKsz 1882. 265.

⁸ A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 118—119.

⁹ A reformáció jegyében. 2. kiad. Bp. 1957. 262—263.

¹⁰ Egyháztörténet 1959. 84.

¹¹ MKsz 1902. 62.

¹² ProtSz 1915. 280.

¹³ Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből. Bp. 1893. I, ix, xiii. I.

¹⁴ MKsz 1899. 112—113.

¹⁵ MKsz 1906. 290—291.

¹⁶ RMKT XVI. 8. köt. Bp. 1930. 439—440.

¹⁷ ItK 1957. 374. — MKsz 1970. 120. — A keresztényi gyülekezetekben való isteni dicséret. Várad 1566.

¹⁸ Kísérő tanulmány. (Bp. 1975.) 11., 20., 23—31.

¹⁹ Szegedi Gergely. Bp. 1945. 93.

²⁰ A XVI. század magyar dallamai. Bp. 1959. 80—89.

²¹ A négyszáz éves debreceni nyomda. Bp. 1961. 19. és 322.

²² MKsz 1964. 261—262.

²³ A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. (1964.) 354. — ItK 1970. 129—151.

²⁴ Studia et Acta Ecclesiastica II. Bp. 1967. 368—370.

²⁵ MKsz 1972. 180.

Azok, akik elfogadták Ujfalvinnak tudósítását az 1560. évi kiadásról, sem voltak egységes állásponton a nyomtatás helyét illetően. Egyesek ezt Debrecenben keresték: így Szabó,²⁵ Szilády,²⁶ Erdélyi,²⁷ Dézsi²⁸ és Horváth.²⁹ Mások hely nélküli kiadásról írtak, ill. nem válaszoltak erre a kérdésre: így Révész³⁰ és Kanyaró.³¹ Miután idővel világossá vált Huszár Gál életútjának több szakasza, nyilvánvaló lett, hogy 1560-ban ő nem készíthette el az énekeskönyvet Debrecenben. Ebben az esztendőben március 20 és december 27 között ugyanis Kassán tevékenykedett, míg előtte Óvárton. Így merült fel egyedül Gulyásnál³² e két város mint nyomdahely: így Schuleknál,³³ Bucsaynál,³⁴ Ötvösnél,³⁵ Bendánál,³⁶ Varjasnál,³⁷ Czeglédynél³⁸ és Caplovičnál.³⁹

Mint ebből a fenti, kizárólag csak a megjelenés idejére és helyére korlátozódó áttekintésből is látható, a XVI. századi énekekkel foglalkozó szinte valamennyi szakember állást foglalt az 1560. évi énekeskönyv problémájával kapcsolatban az utolsó évszázad során, de következtetések és érvelések bizony gyakran homlokegyenest merednek egymásra. Valamelyest tisztult a helyzet, amikor előkerült az Ujfalvi által 1602-ben negyven évvel korábban mondott debreceni énekeskönyv töredéke.⁴⁰ Ennek negyedréti formátuma határozottan ellentmondott Ujfalvi közlésének az 1560. évi Huszár Gál-kötet nyolcadrét alakjáról, továbbá a betűtípusok állapota a debreceni műhelynek Huszár 1562 tavaszán történt távozása utáni periódusáról tanúskodik, ezért feltehetően az 1563. évben készült.⁴¹ Így most már szinte bizonyossá vált Ujfalvi közlésének megbízhatósága az 1560. évi énekeskönyvről. Ilyen kiadványnak tehát léteznie kellett! Az összes többi kérdés azonban lényegében megválaszolatlanul maradt. Ki volt a gyűjtemény összeállítója? Hol készült a nyomtatvány? Milyen volt a szerkezete? Milyen énekek szerepeltek benne? stb.

Ezekre és ehhez hasonló kérdésekre természetesen számosan törekedtek választ adni, hiszen a sok bizonytalanság mellett az biztosnak tűnt, hogy ez az irodalomtörténeti szempontból rendkívüli fontosságú, 1560. évi kiadás volt az őse az összes későbbi, magyar nyelvű, protestáns énekeskönyvnek mind a mai napig. Ezért többen is igen elmélyült, gondosan elemző munkába fogtak a továbbra is makacsul hiányzó kiadás elméleti összeállítására. Ennek során Botta István⁴² és Schulek Tibor⁴³ a legutóbbi időkben kísérletet tett az 1560. évi énekeskönyv szerkezetének és énekanyagának pontos rekonstrukciójára.

Mindezek után nem lehet csodálkozni azon, hogy milyen rendkívüli örömet okozott számomra, mikor 1975. július 24-én a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekban előbb a katalógusban találtam rá, majd másnap a kezembe is vehettem ennek a sokat keresett, de 1602 óta senki által sem látott könyvnek tökéletesen ép példányát. Az alábbiakban ennek főbb vonalában lehetőleg minél több, konkrét adattal történő ismertetésére és elsősorban a fentiekben felvetett kérdések megválaszolására törekszem, míg a bibliográfiai és nyomdatörténeti publikálás, valamint zenetörténeti jelentőségének ismertetése más cikk keretében történik.⁴⁴

A nyolcadrét alakú kötet 184 levélen foglal helyet „A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték”. Ez ugyanis a cím, amely alatt a következő szöveg olvasható: „Psalmo CXLIX. Dicséretet mondjátok az Istennek a szenteknek gyülekezetiben.” A címlapon ezeken kívül csupán még egy sor található legalul: „M. D.LX.” Már ezzel a néhány adattal is egész sor eddig nyitott kérdésre lehet választ kapni. Bebizonyosodott Szilády Áron logikus következtetése, amely szerint az 1560. évi kiadás címét és mottóját vette át az 1566. évi váradi⁴⁵ és az 1574. évi Huszár Gál-kötet,⁴⁶ míg a zsoltáridézet az 1569. évi debreceni kiadás címlapjára is rákerült.⁴⁷

²⁵ RMK I. 40.

²⁶ 13. jegyzet.

²⁷ 14. jegyzet.

²⁸ 16. jegyzet.

²⁹ 9. jegyzet.

³⁰ 7. jegyzet.

³¹ 15. jegyzet.

³² 8. jegyzet.

³³ 17. jegyzet.

³⁴ 18. jegyzet.

³⁵ 10. jegyzet.

³⁶ 20. jegyzet.

³⁷ 22. jegyzet.

³⁸ 23. jegyzet.

³⁹ Bibliografia tlači vydaných na Slovensku do roku 1700. Martin 1972. 451. sz.

⁴⁰ MKsz 1970. 120. SCHULEK Tibor.

⁴¹ RMNy 178.

⁴² 2. jegyzet 57–71.

⁴³ 17. jegyzet kísérő tanulmány 23–30.

⁴⁴ MKsz 1976.

⁴⁵ RMNy 222.

⁴⁶ RMNy 353.

⁴⁷ 13. jegyzet xlii. l.

Melios Peterne

A DÓBRÓTZÓNI PREDI

catornac, à Christus által az
Arya Istenec keduet ké-
ri, es ömagát minden
atyafülagual aian-
lya mint ferel-
mes folga-
társanae.

AYHA Efebbe
vötték volna ennee
előtte való időkben
az Ecclesiában való
Safaroc, még è mo-
stani időbé való Ke-
restyenekis iol meg gondolnák, mit ki-
uan az VR Isten a Szent Pal Apostal ál-
tal, mikor azt mondgya Coloss. 3:

A Christufnac befede béuen lakózi-
A ij zec

zéc ti bennetec mindé bölche seguel, ta-
rtuá es ti köztetec egymást intuen, Pal-
másokban, Dicheret mondasokbá, es lel-
ki enekében, keduessen enekcluen à ti
Sünetekben az Vrnac, bizony enni vak-
ságra az emberi nemzet nem esett volna
s' most sem forgana ilyen nagy fertelen-
ségben, hanem à mennyei bölche segne
hozattya nagyobb böchülettel es figyel-
mettel seguel venné, ki által soc romlása-
bol es rea következendő veszedelmiből
meg szabadíthatná magát. Annacfelette
pedig az Isteni Dichereteckel sem élne
termesete ellen à korchomakon es egyéb
zabalo helekenn, hanem igaz isteni tele-
lemben tisztelné hálá adással es könyör-
gessel az ő teremő es megvalto Istenét.

Ezzel pedig è mostani időben való
emberec vgyan igenis tartoznanac, mert
őket az Istenec io volta, è megaggot vi-
lagnac vege felé, nem chac az ige ferent
való tanitással aiandekozta meg, hanem
mint à Szent Isaias Profeta ideieben, mid
predikallas által s' mind enekbe ferzöte
Verfök

Versökneec minden felől való edes kial-
tafaual örömeft hozzá hiuna, ha az ve-
bedelemneec vtárol meg akarnanac térni,
es az ítélet napianac közel valo senten-
ciaiatol magokot meg akarnác mentenyi.

De en azt hísem, hogy ha az Vr Isté
ennel töb iot tenneis é kába vilaggal, an-
nal keuesbet gyönyörködneec ő benne,
föt annal nagobbofusagokuals' karom-
lafokual illetné őtet, kinec az ő ter-
meftetè az esettől fogua mindenkor hailá-
do volt az alnokfagra.

Mind az által minekunc hiuen el kell
iarnunc à mi hiuatalunkban, mind tani-
tással s' mind enekleffel, hogy à menyire
lehet az Isteni bölchesegec es dicheret-
neec emberec közöt valo beuelkedeseftèc
mi miattunc semmi küssebbülese ne legè:
A többit fent Palként az Istère hadgyuc.

Ennec okaért, à minemó Isteni Diché
retekot es Psalmusokot ez időben valo
iambor Atyafiác à fent Irashol szerzotte
nec, azoc közöl im egynehanyat ki va-
logattam, es à te neued alat ki bochattá,

A iij hog

hogy ezzel en magamot teneked aianla-
nam. Vedd io neuen azért ezzel egye-
tembe az en te hozzád valo io akarato-
mot es atyafiufagomot, es folgally vgy à
Christus Ecclesiainac à te időben, hog
az ő tole vött giraual, ez vilagbol valo
ki mulafod vtánnis kereskedheftel, à te
igaz tudomanyodot irafod által is egye-
beckel közöluén. Tartson meg az Vr
Isten, hogy az ő iuhai közöt vigyazaf-
ual es sokaig iuhafkodhaffal, es à melios
neuet igazan viselhefted. Ouarat írta
Martiuinac 1. napian. M. D. LX.

*Huszár Gál az Ouari
Magyar Predicator.*

ACHRISTVS

Angelus pastoribus iuxta suū gregē,
Nocte vigilantibus, natum coeli regem,
Nūciat cum gaudio, iacentē in pręsepio
Infantem pannosum,
Angelorū Dominū et prę natis ōnibus,
† Forma speciosum.

† *Psal. 44. Speciosus forma prę filijs
hominum, quod tum de forma Christi cor-
porali, tum de ministerio Euangelij rectē
intelligitur.*

AD LECTOREM.

*Cum Latine lingue venustatem phrasis
seu proprietas Hungarici sermonis in carmi-
ne nō ubiq; possit assequi, placuit sensum tan-
tum quodammodo huius veteris cantici lin-
gua nostra referre. Piam enim et expressam
continet naturę utriusq; in Christo fidem,*

*¶ perpetuam illęse virginittis
Deiparę fidelium confes-
sionem.*

NAGY

VALÓ KÖNYÖRGÉS

fogoratos köztűnc, az te kegyes be-
szeded, es minden iora intesed.

Hogy soe népec te hozzád,
meg तरीenec bűndkből, es teged
folgallyanac az ő fiudkből lel-
kőkből, hogy mindenec

imadgyanac, chac
teged tistellye-

nec, hogy

öröcké

élhész

senec.

G. H.

*¶ Predicacionac előtte avag vtanna valo
Könyörgés.*

Az Ier mi kériűnc Szent Lelköt & c
NOTAIARA.

Halgás

Ez megtoldható azzal, hogy ugyanez a cím kibővítve az 1593. évi bártfai énekeskönyv⁴⁸ élén is még megtalálható, míg a mottó — bár sajtóhibával⁴⁹ — az 1579. évi debreceni kiadás⁵⁰ címlapján is szerepel. Jogosnak tűnik Botta véleménye,⁵¹ hogy mind a cím, mind a mottó átkerült az 1563. évi debreceni énekeskönyv ma is ismeretlen címlapjára. Valószínű, hogy a zsolttáridézet a csak csonkán fennmaradt korai debreceni énekeskönyvek⁵² élén is szerepelt.

Pontosnak bizonyult Botta következtetése az impresszumot illetően, amely Huszár Gál nyomdai és Újfalvi leírásai gyakorlatán alapult. A címlapon valóban csak az 1560. évszám áll, „Szilvás—Újfalvi ezért nem tudósít a kiadás helyéről. Az ajánlás végén Huszár Gál, szokásához híven, feltüntethette a nyomtatás helyét is, de Szilvás—Újfalvi ezt már nem vette fel bibliográfiájába.”⁵³ Pontosnak így van a könyvben! A címlevelet követi ugyanis a négy nyomtatott lapra terjedő és „Melios Péternek, a debreceni prédikátornak” szóló ajánlás, amelynek befejezése: „Óvári írta márciusnak 1. napján MDLX. Huszár Gál, az óvári magyar prédikátor”. Tekintettel arra, hogy az ezután következő énekek szedése ugyanazon az íven folytatódik, a kiadvány nyomtatási munkáját tehát ezekkel a lapokkal kezdték. Így az ajánlás helye és ideje joggal fogható fel impresszumként: a nyomtatás 1560 március elején Óvárott kezdődött meg.

Az ajánlás tehát Melius Péternek szól, pontosan úgy, amint ezt Újfalvi írta. Tehát az általa közölt valamennyi adat (a szerkesztő neve, az évszám, a formátum és az ajánlás címzettje) pontosan egyezik. Ezzel még tovább erősödött Újfalvi szavahihetősége, amelyet Varjas Béla a közelmúltban is hangsúlyozott.⁵⁴ Az irodalomtörténetileg is jelentős ajánlás szövege modernizált helyesírásban a következő: (1—4. ábra) „Vajha eszükbe vették volna ennek előtte való időkben az eklézsiában való sáfárok s még e mostani időben való keresztyének is jól meggondolnák, mit kíván az Urísten a Szent Pál apostol által, mikor azt mondja Coloss. 3. A Krisztusnak beszéde bőven lakozzék tibennetek minden bölcsességével, tanítván és ti köztetek egymást intvén psalmusokban, dicséretmondásokban és lelki énekekben kedvesen énekelvén a ti szivekben az Urnak. Bizony ennyi vakságba az emberi nemzet nem esett volna, s most sem forogna ilyen nagy szertelenségben, hanem a mennyei bölcsességnek szózatját nagyobb becsülettel és figyelemességgel venné, ki által sok romlásából és rákövetkezendő veszedelmiből megszabadíthatná magát. Annak felette pedig az isteni dicsértekkel sem élne természete ellen a kocsmákon és egyéb zabáló helyeken, hanem igaz isteni félelemben tisztelné hálaadással és könyörgéssel az ő teremő és megváltó Istenét.

Ezzel pedig a mostani időben való emberek ugyan igenis tartoznának, mert őket az Istennek jó volta e megaggott világnak vége felé nemcsak az ige szerint való tanítással ajándékozta meg, hanem mint a Szent Izsaiás próféta idejében, mind prédikálás által s mind énekekbe szerzett verseknek minden felől való édes kiáltásával örömet hozzáhívna, ha a veszedelemnek útjáról meg akarnának térni és az ítélet napjának közel való szentenciájától magukat meg akarnák menteni.

De én azt hiszen, hogy az Urísten ennél több jót tenne is e kába világgal, annál kevesebet gyönyörködne ő benne, sőt annál nagyobb bosszúságokkal s káromlásokkal illelné őt, kinek az ő természete az esettől fogva mindenkor hajlandó volt az álnokságra.

Mindaz által minekünk híven el kell járnunk a mi hivatalunkban, mind tanítással s mind énekeléssel, hogy amennyire lehet az isteni bölcsességnek és dicséretnek emberek között való bővelkedéseknek mi miattunk semmi kisebbsége ne legyen. A többit Szent Pálként az Istenre hagyjuk.

Ennek okáért, ami nemű isteni dicséreteket és psalmusokat ez időben való jámbor atyafiak a Szentírásból szerzettenek, azok közül im egynéhányat kiválogattam, és a te neved alatt kibocsáttam, hogy ezzel én magamat teneked ajánlanám. Vedd jó néven azért ezzel egyetemben az én tehozzád való jóakaratomat és atyafiúságotomat, és szolgálj úgy a Krisztus eklézsiájának a te idődben, hogy az őtőle vett girával e világból kimulásod után is kereskedhessél, a te igaz tudományodat írásod által is egyebekkel közölvén. Tartson meg az Urísten, hogy az ő juhjai között vigyázással, és sokáig juhászkozhassál, és a Melios nevet igazán viselhessed. Óvárat írta márciusnak 1. napján 1560. Huszár Gál, az óvári magyar prédikátor.”

A fentiekből világosan kiderül, hogy Huszár gyűjtötte össze és válogatta ki az énekeket, míg Meliusnak csak az ajánlás szól. Ezzel tárgyatlanává váltak Csomasz Tóth fenntartásai⁵⁵ Huszár szerepét illetően e kiadással kapcsolatban. Érdemes szemügyre venni, hogy sok esetben mi is

⁴⁸ RMNy 713.

⁴⁹ A zsolttár száma CXLIX. helyett cxi.

⁵⁰ RMNy 429.

⁵¹ 2. jegyzet 53.

⁵² RMNy 357, 582. és 640.

⁵³ 2. jegyzet 95.

⁵⁴ ItK 1970. 136—137.

⁵⁵ 19. jegyzet 74.

vezette egyes kutatókat arra, hogy kétségbe vonják az 1560. évi kiadásban Huszár Gál szerepét és a szerkesztés munkáját Meliusnak tulajdonítsák. Bornemisza Péter 1584-ben a Foliópos-tillának nevezett nagy prédikációs gyűjteményében⁶⁶ az CCCCLIXb lapon, mint a többi beszéde végén, itt is megjelölte az ahhoz illő énekeket: „Énekeld im e két éneket: Rettenetes bűn lám volt a fősvénység. Ezt megleled az én énekeskönyvemben. Csoda dolgokat beszéllek etc. Ezt a Melius Péterében keresd.”⁶⁷ Bornemisza tehát ismert egy nyomtatott énekeskönyvet (hiszen kéziratosra ilyen utalással aligha hivatkozhatott volna), amelyet Melius nevéhez kötöttek a kortársak. Ilyen énekeskönyvet azonban sem Újfalvi,⁶⁷ sem Szenci Molnár Albert⁶⁸ nem említett. A mai napig sem került elő olyan címlap vagy előszó, amely Melius énekeskönyvszerkesztői tevékenységére utalna. A szakírókat ezért nagyon foglalkoztatta, hogy vajon melyik kiadás lehetett az, amelyet Bornemisza Meliusának mondott? A hivatkozott „Csoda dolgokat beszéllek” kezdetű ének a ma ismert kiadások közül egyedül az 1566. évi váradiban található,⁶⁹ és Varjas Béla meggyőzően mutatta ki, hogy szerzője Szegedi Gergely,⁶⁹ a váradi kiadás összeállítója azonban nem Melius, hanem a címlapon feltüntetett L. F. betűk mögött rejtőző személy volt. Így irányult a kutatók figyelme a két legkorábbi énekeskönyvre: az 1560. és 1563. évi kiadásokra.

Kanyaró⁶¹ az 1560. évit tartotta Melius művének, míg Zoványitól⁶² kezdve többen is a későbbi, debreceni kiadást tekintették Melius alkotásának. A legutóbbi időben ismét felújult e kérdés megválaszolásának igénye. Bucsay kritika alá vette Zoványi érvelését, és közvetve arra célzott, hogy az 1560. évi kiadást Melius szerkesztette.⁶³ Varjas ezt már világosan fogalmazta meg azzal megtoldva, hogy Huszár szerepe a megjelentetés munkájára korlátozódhatott. Ezzel szemben Botta,⁶⁵ Čaplovič⁶⁶ és Schulek⁶⁷ továbbra is és határozottan a későbbi, debreceni kiadást tartották Meliusának.

A most felfedezett 1560. évi kiadás ismerete döntően hozzájárulhat a probléma megoldásához. Abban ugyanis nem szerepel a „Csoda dolgokat beszéllek” kezdetű ének. Így erre az énekeskönyvre Bornemisza bizonyosan nem hivatkozhatott, mint amilyekben „Ezt a Melius Péterében keresd”. Az 1563. évinek datálható, első, debreceni énekeskönyv, amint erről már a fentiekben szó volt, kétségtelenül Huszár távozása után készült. Eddig ebből csak töredékek kerültek elő,⁶⁸ de sem címlap, sem ajánlás. Ezért ha nem is bizonyítható, de nagyon nagy a valószínűsége annak, hogy valóban ez volt az az énekeskönyv, amelynek szerkesztésében Meliusnak jelentős szerepe volt.

A címlapról és az ajánlásról, valamint az azokkal összefüggő kérdések megtárgyalása után legyen szó most már magáról az énekeskönyvről, annak szerkezetéről, valamint a benne található énekekről. Huszár Gál 1560. évi kötete 105 éneket tartalmaz. Ez a szám jóval magasabb, mint azt rekonstrukciójuk során akár Botta,⁶⁹ akár Schulek⁷⁰ feltételezte. Az előbbi ugyanis 99, az utóbbi pedig csupán 74 éneket következtetett ki. Gálszécsi korábban megjelent kisterjedelmű összeállításaihoz⁷¹ képest ez már valódi, terjedelmes énekeskönyv, és mint ilyen első e nemből Magyarországon.

Huszár 1560. évi kiadásában a következő énekek állnak:⁷²

- [1.] A₁–A₁b: Szegedi Kis István: Jövel Szentlélek Isten ♪ — [2.] A₁a–A₁b: Batizi András: Jer, mi kérjünk Szentlelket ♪ — [3.] A₁a: Adj Uristen Szentlelket — [4.] A₁b–A₁a: Batizi András: Jövel Szentlélek Uristen, lelkünknek vigassága ♪ — [5.] A₁–B₁b: Atya Isten, tarts meg minket + Adj békességet Uristen ♪ — [6.] B₁b–B₁b: Mennynek és földnek nemes terem-tője és mindeneknek kegyelmes Istene ♪ — [7.] B₁b–B₁b: Felséges Isten, mennynek földnek Ura és embereknek ♪ — [8.] B₁b–B₁b: Csak te benned, Úram Isten, vagyon bizodalunk ♪ — [9.] B₁a–B₁b: Úrnak szolgálai, no dicsérjétek mindnyájan az Urat ♪ — [10.] B₁b–B₁a: Zayugróci Névtelen: Hálát adunk tenéked örök Isten — [11.] B₁b–B₁a: Huszár Gál: Adjunk hálát mindnyájan az Atya Uristennek ♪ — [12.] B₁b–C₁a: Hallgass meg minket nagy Uristen

⁶⁶ RMNy 541.

⁶⁷ 4. jegyzet.

⁶⁸ RMK I. 407 előszava — kiadva: RMKT XVII. 6. köt. Bp. 1971. 15.

⁶⁹ 161–165. l.

⁷⁰ ItK 1970. 135–136.

⁷¹ 15. jegyzet.

⁷² 12. jegyzet 278–279.

⁷³ 20. jegyzet.

⁷⁴ 54. jegyzet.

⁷⁵ 2. jegyzet 47–53.

⁷⁶ MKsz 1972. 180–183.

⁷⁷ 17. jegyzet, kísérő tanulmány 11.

⁷⁸ 17. jegyzet.

⁷⁹ 2. jegyzet.

⁸⁰ 17. jegyzet.

⁸¹ RMNy 18. és 24.

⁸² A további könnyebb hivatkozás végett az énekek a kötetben belül elfoglalt helyüknek megfelelően sor-számozást is kaptak.

— [13.] C_{1a}—C_{2a}: Szegedi Gergely: Keresztyének, kik vagytok — [14.] C_{2a}—C_{2a}: Szege d Kis István: Ó mindenható Isten, ki a te kegyességdből ♪ — [15.] C_{3b}—C_{5b}: Tekints reánk immár nagy Uristen a mennyekből ♪ — [16.] C_{6a}—C_{8b}: Keserves szívvel Magyarországbán mondhatjuk magunkról ♪ — [17.] D_{1a}—D_{2b}: Sztárta Mihály: Hálaadásunkban neked emlékezünk ♪ — [18.] D_{2b}D_{4b}: Hallgasd meg mostan, felséges Isten ♪ — [19.] D_{5a}—D_{5b}: Emlékezzél meg mennybéli Isten — [20.] D_{6a}—D_{8a}: Kérlek és intelek mostan tégedet — [21.] D_{8b}—E_{2b}: Mindenható Uristen, mi bűnös emberek ♪ — [22.] E_{2b}—E_{4b}: Radán Balázs: Buzgó szívből te fiad, kegyes Atyánk könyörgünk ♪ — [23.] E_{5a}—E_{7a}: Kegyelmezz meg nekünk nagy Uristen ♪ — [24.] E_{7b}—F_{1a}: Tanulj meg te az úton elmenni — [25.] F_{1a}—F_{2b}: Imádunk mi téged Szentháromság ♪ — [26.] F_{2b}—F_{5a}: Dévai Bíró Mátyás: Minden embernek illik ezt megtudni ♪ — [27.] F_{5a}—G_{1a}: Batizi András: Jer dicsérjük az Istennek fiát — [28.] G_{1a}—G_{2b}: Fényességes tengernek csillaga — [29.] G_{2b}—G_{3a}: Szükség megtudunk üdvösségnek dolgát — [30.] G_{3a}—G_{6a}: Mi kegyes Atyánk, kit vallunk hitünkben — [31.] G_{6b}—G_{8b}: Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, kik vagyunk ismeretemben ♪ — [32.] G_{8b}—H_{2a}: Mi Atyánk, ki vagy mennyekben, te fiad szükségünkben ♪ — [33.] H_{2b}—H_{3b}: Üdvözlégy örök Uristen ♪ — [34.] H_{3b}—H_{4b}: Aki akar üdvözülni ♪ — [35.] H_{6a}—H_{7a}: Gálszécsi István: Mi hiszünk az egy Istenben — [36.] H_{7a}—H_{8a}: Hiszünk mind egy Istenben — [37.] H_{8a}—I_{1a}: A keresztyén-ségben igaz vallás a hitben — [38.] I_{1b}—I_{3a}: Emlékezzünk mi keresztyén népek ♪ — [39.] I_{3a}—I_{4b}: Dézsi András: Adj üdvösséges kimúlást — [40.] I_{4b}—I_{6a}: Jer tessünk el ez testet ♪ — [41.] I_{6a}—I_{7b}: Az Istennek jóvoltáról — [42.] I_{7b}—I_{8b}: Megszabadultam már én a testi haláltól — [43.] I_{8b}—K_{1a}: Batizi András: Ember, emlékezzél a szomorú halálról — [44.] K_{1b}—K_{4b}: Jer, mi dicsérjük, áldjuk és felmagasztaljuk — [45.] K_{6a}—K_{6b}: Nagy örömnep ez nekünk — [46.] K_{6b}—K_{7b}: Dicséretes a gyermek — [47.] K_{7b}—K_{8b}: Gyermekek születék Bethlehemben — [48.] K_{8b}—L_{1a}: Hálát adjunk mindnyájan az Uristennek — [49.] L_{1a}—L_{3b}: Batizi András: Jer, dicsérjük e mai napon a mi Urunkat — [50.] L_{4a}—L_{5b}: Mikoron e széles világ kárhözatba esett volna — [51.] L_{5b}—L_{6b}: E nap nekünk dicséretes nap — [52.] L_{6b}—L_{8a}: Uristen veletek — [53.] L_{8a}—M_{1b}: Jer, mindnyájan örüljünk — [54.] M_{1b}—M_{2b}: Krisztus Jézus születék — [55.] M_{3a}—M_{3b}: Uristennek szent Fia — [56.] M_{3b}—M_{4a}: Nekünk születék mennyei király, kit Üdvözítőnek — [57.] M_{4b}—M_{5b}: Huszár Gál: Könyörögjünk az Istennek Szentlélekének — [58.] M_{6a}—M_{7b}: Krisztus feltámad, mi bűnünket elmosó ő szent vére hullása — [59.] M_{7b}—M_{8b}: Batizi András: Krisztus feltámad, nekünk örömet ada — [60.] M_{8b}—N_{2a}: Batizi András (?): Krisztus feltámad, ki értünk meghalt vala, mi bűnünkért kint vala — [61.] N_{2a}—N_{4a}: Krisztust megfeszítették ♪ — [62.] N_{4a}—N_{5a}: Krisztus feltámad, igazságunkra — [63.] N_{5b}—N_{7a}: Krisztus feltámad, mi bűnünket, elmosó, szent vére hullásával ♪ — [64.] N_{7a}—N_{8b}: Gálszécsi István: Krisztus a mi bűneinkért meghala ♪ — [65.] N_{8b}—O_{3b}: Hálaadásokkal énekeljünk — [66.] O_{3b}—O_{5b}: Krisztus mennybe felmené, nekünk helyet szerzeni, ül Atyának jobbára — [67.] O_{5b}—O_{7a}: Krisztus mennybe felmené, nekünk helyet szerezniem Atyjával megbékélhetne — [68.] O_{7b}—O_{8b}: Boldog az olyan ember az Istenben ♪ — [69.] P_{1a}—P_{7b}: Szkarósi Horvát András: Mind e világnak im esze vesszt — [70.] P_{7b}—Q_{2b}: Szegedi Gergely: Szent Dávid király bűnei ellen így panaszolkodik ♪ [71.] Q_{2b}—Q_{5b}: Régen ó törvényben, Mózesnek könyvében ♪ — [72.] Q_{5b}—Q_{7a}: Ó Uristen, tekints hozzánk ♪ — [73.] Q_{7a}—R_{1b}: Emlékezzél meg Uristen a mi nagy gyarlóságunkról ♪ — [74.] R_{1b}—R_{3b}: Szegedi Gergely: Dávid prófétának imádkozásáról ♪ — [75.] R_{3b}—R_{6b}: Thordai Benedek: Benned biztam, Úram Isten, soha ne gyaláztassam — [76.] R_{6b}—R_{7b}: Tesini Imre: Tebened bizom, én Istenem ♪ — [77.] R_{7b}—S_{2a}: Szegedi Gergely: Boldog az ilyen ember e világon — [78.] S_{1a}—S_{2b}: Szegedi Gergely: Nagy bánatban Dávid mikoron vala — [79.] S_{3b}—S_{5a}: Chasse Miklós (?): Mint kívánkozik a szarvas ♪ — [80.] S_{5a}—S_{6b}: Erős várunk nekünk az Isten ♪ — [81.] S_{6b}—S_{7b}: Minden népek örülvén tapsoljatok — [82.] S_{7b}—T_{2b}: Hogy panaszolkodik a hatalmas Isten ♪ — [83.] T_{2b}—T_{4a}: Uristen, irgalmazz nekem ♪ — [84.] T_{4a}—T_{6a}: Mindenható Uristen, szívünk refteg szüntelen ♪ — [85.] T_{6a}—T_{7b}: Szegedi Lajos: Légy irgalmas Uristen minekünk ♪ — [86.] T_{7b}—V_{2a}: Hartyáni Imre: Háborúsága Dávid királynak egykoron nagy vala ♪ — [87.] V_{2a}—V_{4a}: István deák: Irgalmazz Uristen, immáron énnekem — [88.] V_{4b}—V_{5a}: Örök Isten, figyelmezzél az én segítségemre — [89.] V_{5a}—V_{7b}: Felséges Isten, néked jelentjük ♪ — [90.] V_{7b}—X_{1a}: Keresztyéneknek Istene ♪ — [91.] X_{1a}—X_{2a}: Aki veti segedelmét ♪ — [92.] X_{2a}—X_{7a}: Aki az Istent megismerheti ♪ — [93.] X_{7a}—Y_{1a}: Boldog a férfiú, ki féli az Istent ♪ — [94.] Y_{1a}—Y_{2a}: Keresztyének, kik e földön lakoztok — [95.] Y_{2a}—Y_{3b}: Unszol minket Dávid próféta — [96.] Y_{3b}—Y_{5a}: Jer, emlékezzünk keresztyén népek — [97.] Y_{5a}—Y_{5b}: Akik biznak az Istenben — [98.] Y_{5b}—Y_{6b}: Zayugróci Névtelen: Mindenek meghallják és jól megtanulják — [99.] Y_{6b}—Y_{7a}: Minden hív keresztyének meghalljátok — [100.] Y_{7a}—Y_{8a}: Boldogok azok, kik Istent félik ♪ — [101.] Y_{8a}—Z_{1a}: Felséges Isten, hozzád kiáltunk nagy keserűséggel — [102.] Z_{1b}—Z_{2b}: Mely igen jó légyen az egyenesség — [103.] Z_{2b}—Z_{5a}: Hallgasd meg Atya Isten, a mi szükségünket ♪ — [104.] Z_{5a}—Z_{6b}: Mikoron a szent Dávid megismeré — [105.] Z_{6b}—Z_{8a}: Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed.

A fenti énekek közül csupán kettő van, amelynek szövege eddig ennél az 1560. évi kiadásnál korábban nyomtatott formában ismeretes. Mindkettő Gálszécsi István fordítása, és az ő kis énekeskönyvében található [35.] „Mi hiszünk” kezdettel mind az 1536.⁷³ mind az 1538.⁷⁴ évi kiadásban, míg a [64.] „Krisztus a mi bűneinkért” kezdetű pedig csak az 1536. éviben. Tehát a többi, nem kevesebb, mint 103 éneknek ez a ma ismert legrégebbi nyomtatott szövege.

A 105 éneknek későbbi kiadásokban történő előfordulása természetesen már jóval összetettebb képet nyújt. Előzetesen le kell szegyezni, hogy valamennyi ének szövege már ismeretes más forrásokból. Az énekek továbbélését megbízhatóan csak azoknál a XVI. századi nyomtatott énekeskönyveknél lehetett figyelemmel kísérni, amelyekből teljes, vagy majdnem teljes példány áll rendelkezésre. Ezek a következők: az 1566. évi váradí,⁷⁵ az 1569. évi debreceni,⁷⁶ az 1574. évi komjáti,⁷⁷ az 1582. évi detreki,⁷⁸ az 1590. évi debreceni⁷⁹ és az 1593. évi bártfai kiadás.⁸⁰

Az 1560. évi énekeskönyv 105 éneke közül 102 (vagyis 97,2%) megtalálható Huszár Gál 1574. évi és Bornemisza 1582. évi kötetiben, 97 (vagyis 92,4%) az 1569. évi debreceni és az 1593. évi bártfai kiadásban, 94 (vagyis 89,5%) az 1590. évi debreceni kiadásban, míg 90 (vagyis 85,7%) az 1566. évi váradí kiadásban. Az első következtetés, ami ezekből a számokból levonható az, hogy viszonylag igen magas a „továbbélés” aránya: 92,4%. Tehát Huszár Gál első gyűjtését a későbbi kiadások rendkívüli mértékben hasznosították. Jól bizonyítja ez a körülmény, hogy valóban ez a kiadás az őse és kiindulása mind az evangélikus, mind a református magyar nyelvű énekeskönyveknek egészen a mai napig.

Mind Botta, mind Schulek említett rekonstrukciójuk felépítésekor abból indultak ki, hogy az 1563. és 1566. évi kiadások az 1560. esztendőben készültnek szerves továbbfejlesztései.

Igy a váradíból visszafelé indulva kizárásos módszerrel igyekeztek megállapítani, hogy melyik énekek az 1566. évi váradí és melyek az 1563. évi debreceni kiadás bővítései. Így jutottak el azután céljukhoz, az 1560. évi énekeskönyv rekonstrukciójához. A váradí 117 énekéből Botta 13-at, Schulek 24-et gondolt új anyagként, míg az 1563. évi kiadás bővítéseként Botta ötöt, Schulek 19-et tételezett fel. Így jelölte meg azután az 1560. évi énekek számát Botta 99-nek, míg Schulek 74-nek.

Ennek a feltételezésnek azonban teljesen ellentmond az a valóban meglepő tény, hogy Huszár Gál gyűjtésének 105 énekéből a XVI. századi és épen fennmaradt kiadások közül a legtöbbit, szám szerint 15 éneket éppen a korban hozzá legközelebb álló, 1566. évi váradí énekeskönyv hagyott ki. Ez arra figyelmeztet, hogy a bővítés nem úgy történt, hogy megtartva az előző kiadás teljes énekanyagát, ahhoz újabbakat tettek hozzá. A gyakorlat ezzel szemben már a legelső kiadásoknál is az volt, hogy újra meg újra rostálva a válogatás során több is kimaradt a bővítésekkel párhuzamosan. Mert a bővítések különben általában jellemzőek az idő haladtával a XVI. századi magyar énekeskönyveknél. Jól érzékelhető ez az irányzat az 1560. évi énekanyaghoz mérve is. A bővítés aránya: 1566 — 21,4%, 1569 — 28,1%, 1582. I. rész — 49,7%, 1590 — 50,5%, 1574 (graduális résszel kiegészítve) — 58,8%, 1593 — 64,6%.

Visszatérve a későbbi kiadásokból kihagyott énekekre, érdemes megvizsgálni, hogy melyiket, hányszor és melyik kötetből hagyták ki a vizsgált hat, másik, XVI. századi énekeskönyvből. A legproblematisabb ebből a szempontból a [45.] „Nagy örömnep ez nekünk” kezdetű karácsonyi ének, amely a „Dies est laetitiae” kezdetű latin himnusz fordítása. Ez ugyanis egyetlen más XVI. századi protestáns énekeskönyvben sem található. Ellenben szerepel a katolikus Telegdi Miklós 1577-ben kiadott posztillás kötetében.⁸¹ Szokatlan ennek az éneknek közlési módja az 1560. évi kiadványon belül is. A magyar fordítást ugyanis a latin szöveg teljes közlése előzi meg, ráadásul három szóhoz ugyancsak latin magyarázószöveget közöl. Ez állást foglal Mária szűzanyasága és Krisztus emberi természete mellett. Ezt követi az „Ad lectorem” című magyarázat: „Cum Latinae linguae venustatem phrasis seu proprietas Hungarici sermonis in carmine non ubique possit assequi, placuit sensum tantum quodammodo huius veteris cantici lingua nostra referre. Piam enim et expressam continet naturae utriusque in Christo fidem & perpetuam illaesa virginis Deiparae fidelium confessionem.” (5. ábra.) Csak ezután következik a himnusz magyar fordítása „Nagy örömnep ez nekünk” kezdettel. Ezek szerint Huszár már előre jól érzékelte az ezzel az énekkel kapcsolatos nehézségeket, mégis úgy döntött, hogy azt beveszi gyűjtésébe. Példáját azonban a protestánsok közül a későbbiekben senki sem követte, még saját maga sem az 1574. évi kiadásban.

⁷³ RMNy 18.

⁷⁴ RMNy 24.

⁷⁵ RMNy 222.

⁷⁶ RMNy 264.

⁷⁷ RMNy 353.

⁷⁸ RMNy 513.

⁷⁹ RMNy 640.

⁸⁰ RMNy 713.

⁸¹ RMNy 374. 88.

A 14 karácsonyi ének közül még kettő akad, amelyet a későbbi kiadások közül csak Huszár maga, Bornemisza és a bártfai, vagyis a kifejezetten evangélikus énekeskönyvek vettek csak át, míg az 1566. évi váradi, az 1569. és 1590. évi debreceni kiadások nem. Az egyik a [47.] „Gyermek születék Betlehemben”, amely a „Puer natus in Bethlehem” kezdetű himnusz fordítása. Huszár itt a latin szöveget két soronként a magyar elé szedte, majd az egésznek élére latin címet tett: „Puer natus correctum per M. Herman. Bonnum”. A másik a [48.] „Hálát adjunk mindnyájan”, amely a „Grates nunc omnes” kezdetű és Szent Gergelytől származó himnusz fordítása. A latin szöveget Huszár itt ismét egészében a magyar előtt közölte. Az egész 1560. évi kiadásban csak éppen ennél a három, a továbbélés szempontjából problematikus karácsonyi éneknél olvasható az eredeti latin szöveg, ill. az ezekhez kapcsolódó ugyancsak latin nyelvű megjegyzés, különben az egész kötet szövege magyar. Érdekes, hogy e két utóbbi ének magyar szövegét Telegdi ugyancsak megjelentette.⁸²

De nem csak a karácsonyi énekek között akad olyan ének, amelyet több későbbi kiadásból is kihagytak. Ilyen az énekeskönyv utolsó éneke, amely a zsoltórok után egymagában állva, nyilván a különben üresen maradó lapok felhasználására mintegy függelékként odabiggyesztve található: [105.] „Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed” kezdettel. Ezt nem csak az 1566. évi váradi kiadás, de maga Huszár Gál is kihagyta 1574-ben, akárcsak az 1590. évi debreceni és az 1593. évi bártfai énekeskönyv, míg az 1569. évi debreceni és Bornemisza átvette.

Még két olyan ének akad Huszár első gyűjtésében, amelynek fogadtatása a későbbiekben tartózkodó volt: az egyik [26.] Dévai Biró Mátyás éneke „Minden embernek illik ezt megtudni” kezdettel, a másik [28.] „Fényesség tengernek csillaga”. Mindkettőt kihagyta a váradi, az 1590. évi debreceni és a bártfai kiadás, míg az elsőt ezenkívül Bornemisza, a másodikat pedig az 1569. évi debreceni énekeskönyv is.

A fentiekben felsorolt hat ének csupán az, amelyet a vizsgált hat későbbi kiadásból legalább három nem ismételt meg, összesen 24 alkalommal. Ezekon kívül csak hat ének akad,⁸³ amely két-két, további kilenc⁸⁴ pedig egy-egy későbbi énekeskönyvből hiányzik. A 16 ének kihagyásainak száma a hat vizsgált kiadásban tehát összesen ugyancsak 24. Így Huszár gyűjteményének 105 éneke közül csak 22 nem élt tovább a vizsgált valamennyi 16. századi kiadásban. A kihagyások száma a hat énekeskönyvből összesen 48. Ha ezt összevetjük az 582 „továbbéléssel”, úgy számszerűen is bizonyítóftnak látszik ennek az első kiadásnak rendkívüli jelentősége a későbbiekben.

Ezt a hatást az 1563. évi kiadásban nagyon nehéz lemérni, mert mint ismeretes, ebből csupán egyetlen iv két egész és két csonka levele került eddig elő.⁸⁵ Az ezen található hat ének és azok sorrendje pontosan megegyezik mind az 1566.,⁸⁶ mind az 1560. évi kiadással.⁸⁷ Ez az összefüggés e három legrégebb magyar énekeskönyv között a helyesírási gyakorlat vizsgálata során is érzékelhető. Huszárnak 1560. évi kiadványa ugyanis ortográfiailag különleges: több rétegre oszlik. Az első felében a „cs” hangot eleinte kizárólag „ch”-val, majd később ezt „cz”-vel változtatva jelölte, végül már csak kizárólag az utóbbi módon írta.⁸⁸ Ez az archaikusnak számító „ch” azután feltűnik a debreceni töredékben is,⁸⁹ a „Keresztyének kik vagytok” kezdetű ének hatodik, utolsó versszakának „dichősegeben” szavában, míg az első versszakban „czac” áll. Helyesírása középső, váltakozó rétegben pontosan így írva található e két szóban a „cs” hang jelölése az 1560. évi kiadásban.⁹⁰

Más formában, de ugyanilyen jól érzékelhető ugyanez a jelenség a teljes példányból ismert 1566. évi kiadásban is. Itt ugyanis az első szöveglapon az „Atyaisten tarts meg minket” kezdetű énekben előforduló első két „cs”⁹¹ jelölése „ch”: „chaszaroknak Chaszara”, pontosan ahogy ez az 1560. évi kiadásban is olvasható.⁹² Ettől kezdve azonban a kötetben mindvégig „cz” található. Ez arra utal, hogy a kiadvány szedésének megkezdésekor eleinte mechanikusan átvették a mintául szolgáló szöveg helyesírását, majd észrevéve ezt az akkor már nyilván meghaladottnak tűnő ortografiai szokást, a továbbiakban következetesen „cz”-t használtak. Tisztázatlan, de a jelenlegi ismeretek birtokában nem is dönthető el biztonságosan, hogy a váradi énekeskönyv mintájul vajon közvetlenül az 1560. évi, vagy a feltehetően annak nyomán megjelent 1563. évi debreceni kiadás, vagy talán az ezek felhasználásával készült kéziratos gyűjtemények szolgáltak.

⁸² RMNy 374. 89. és 91.

⁸³ 1, 20, 25, 32, 55, 63, 69. ének.

⁸⁴ 2, 3, 22, 24, 30, 43, 64, 79, 84. ének.

⁸⁵ 40. jegyzet.

⁸⁶ 5–12.

⁸⁷ B.—C, I.

⁸⁸ MKsz 1976.

⁸⁹ 2a lapon.

⁹⁰ C,a és C₂a lap.

⁹¹ 3. versszak.

⁹² A,b.

Az 1563. évi debreceni kiadás egyetlen ismert ívén tehát ugyanazok az énekek és ugyanabban a sorrendben találhatóak, mint Huszáréban és a váradi énekeskönyvben. Sajnos, ennél több nem állapítható meg. A szerkezetére sem lehet megnyugtatóan következtetni, hiszen a töredéken ívvel nem maradt fenn. Így azt sem lehet tudni, hogy a kötet melyik részén álltak egykor ezek az énekek. Jogos azonban a feltételezés a fentiek alapján, hogy nagy tömbökben átvethette az 1560. évi kiadás énekanyagát, ugyanakkor szinte bizonyos, hogy nem változtatás nélkül. Erre utal a fentiekben tárgyalt „Csoda dolgot beszélének” kezdetű ének, amely csakis betoldás formájába kerülhetett bele ebbe, a valószínűleg Melius által szerkesztett, 1563. évi, debreceni kiadásba. Meggyőző rekonstrukciójára azonban — a számtalan bizonytalansági tényező miatt — még az 1560. évi kiadás ismeretében sem lehet vállalkozni.

Az 1560. és 1566. évi, teljes terjedelmükben ismeretes énekeskönyvek összehasonlítása már lényegesen több eredményre vezet. A váradi kiadás, amint erről már szó volt, Huszár Gál gyűjtésének 105 énekéből kilencvenet tartalmaz. A két kiadás szerkezete is igen hasonló egymáshoz, de azért lényeges különbség is észlelhető: a zsolttárok, amelyek Huszár Gálnál a kötet végén helyezkednek el, a váradi énekeskönyvben sokkal előbbre kerültek: a könyörgésekben és hálaadásokból álló első rész után másodikként következnek. Figyelembe véve ezt a szerkezeti átcsoportosítást, az 1566. évi kiadás abból a 90 énekből, amely közös az 1560. évvel, nem kevesebbet, mint 81-et, vagyis 90 százalékát pontosan ugyanabban a sorrendben közli, mint amint ez Huszár Gálnál található. Ehhez azonban hozzá kell fűzni, hogy ez a 81 párhuzamos ének az 1560. évi kiadásban 11 darabbal⁹³ gazdagabb, amelyeket Váradon — a sorrend megtartása mellett — nem közöltek. A Huszár Gál-féle kiadványnak egyedül a prédikáció előtti és a halotti énekeket tartalmazó részei mutatnak a későbbi kötetben összetételükben jelentősebb módosulást. A négy bevezető ének közül kettő elmaradt,⁹⁴ egy⁹⁵ a kiadvány végén álló vegyes dicséretek között tűnik fel, míg a negyedik⁹⁶ belekerült a prédikáció utáni énekek közé. Huszár hat temetési éneke közül egy⁹⁷ kimaradt, a többi öt teljesen felborult sorrendben található meg Váradon: három⁹⁸ más sorrendben ugyan, de helyet kapott a kilenc váradi temetési ének sorában, míg kettő⁹⁹ a függelékként összehordott vegyes dicséretek között olvasható. Ugyanitt található a fentebb már említett egyik bevezető éneken kívül a prédikáció utániak közül a sorrendből egyik kimaradt (vagy kihagyott),¹⁰⁰ végül a karácsonyi énekek közül is egy.¹⁰¹ Nem világos, hogy ez az öt ének miért nem került a többi ének társaságában a váradi énekeskönyv megfelelő részébe. Tudott volt már korábban is, hogy az 1566. évi kiadás e függelék részében a 24. és 120. zsolttár szövege megismétlődik. Mindkettő — természetesen csak egy alkalommal — szerepel Huszár gyűjtésében is.¹⁰²

Ez a legutóbbi eset rávilágít arra, hogy a váradi énekeskönyv szerkesztése nem történt valami gondosan. Az öt, Huszárnál is szereplő éneknek az 1566. évi kiadás függelékében, mintegy utólagos gyűjtésként történő szereplését többféle módon is lehet magyarázni. Lehetséges, hogy a váradi kiadás szerkesztője nem az 1560., hanem az 1563. évi nyomtatott énekeskönyvre támaszkodott, amely talán ezeket az énekeket Huszártól nem vette át. Újfalvi ugyanis arról tudósított ezzel kapcsolatban, hogy ez „csak igen rövideden” készült.¹⁰³ Elképzelhető az is, hogy a rejtélyes L. F. emendáló eredetileg az 1560. évi énekeskönyv alapján dolgozott ugyan, de eleinte kihagyott több éneket is, amelyet azután később — talán az időközben bővített terjedelem miatt — mégis beemelt. Talán a legvalószínűbb az a magyarázat, hogy a XVI. századi énekeskönyveket elsősorban nem nyomtatott kiadásokból, hanem a közkézen forgó kéziratos énekgyűjteményekből (ill. emlékezetből) állították össze. E kéziratok száma akkori-ban feltehetően igen nagy volt, és — tükrözve összeállítójuknak, másolójuknak ízlését — aligha volt szövegében két teljesen azonos.

A nyomtatott kiadások példányszáma nyilván nem haladta meg a néhány százat, ráadásul elterjedési területük is rendkívül korlátozott lehetett. Közismert éppen Huszár Gál esete, aki az 1574. évi kiadásában a zoltárparafrazisok végén a következőket írta:¹⁰⁴ „E psalmusokra azután találkoztunk, hogy immár a többi kinyomtattuk.” Az ezt követő öt ének közül négy az 1569. évi debreceni,¹⁰⁵ egy pedig éppen a váradi kiadásban megtalálható. Tehát Huszár,

⁹³ 24, 25, 26, 28, 32, 45, 47, 48, 55, 79, 84. ének.

⁹⁴ 2. és 3. ének.

⁹⁵ 1. ének.

⁹⁶ 4. ének.

⁹⁷ 43. ének.

⁹⁸ 38, 39, 40. ének.

⁹⁹ 41. és 42. ének.

¹⁰⁰ 9. ének.

¹⁰¹ 57. ének.

¹⁰² 74. és 96. ének.

¹⁰³ 4. jegyzet.

¹⁰⁴ RMNy 353. II. 93. l.

¹⁰⁵ RMNy 264.

aki az első magyar énekeskönyvet 1560-ban összeállította, majd 1574-ben új, lényegesen bővített formában megjelentette, nem ismerte ezt a két másik kiadást. Ez azért meglepő, sőt szinte mehökkentő, mert mai ismereteink szerint az 1563. és 1570. évi debreceni kiadásokon kívül csak ez a két énekeskönyv jelent meg nyomtatásban Huszár említett két könyve között. Ez az eset is erőteljesen hangsúlyozza, hogy a nyomtatott kiadásokkal szemben a XVI. században mennyivel nagyobb volt a jelentősége a kéziratos gyűjteményeknek, amelyekből Huszárnak is merítenie kellett. Ez a legfőbb oka annak, hogy hiányzó vagy csak töredékesen ismert XVI. századi énekeskönyvek (pl. az 1563. évi debreceninek) rekonstruálási kísérlete — éppen az említett rendkívül sok bizonytalansági tényező miatt — csakis igen labilis eredményre vezethet.

Huszár utólagos igazítási készsége nemcsak a fentiekben említett 1574. évi, de a most napvilágra került 1560. évi kiadásban is tapasztalható. A karácsonyi énekek csoportjának legvégén ugyanis a következő olvasható:¹⁰⁶ „Nota. A Krisztus születéséről való első dicséretben, melyet a »Modulizemus« nótájára énekelnek, negyedik verset elhagyták volt az exemplárból, kiből nyomtattunk, azután vettük észbe, és azért írtuk ide.” Ez a pótlás a karácsonyi énekek elején áll, „Jer, mi dicsérljük és áldjuk” kezdetű himnuszhoz tartozik.¹⁰⁷ Természetesen első gyűjtéséhez nyilván kizárólag vagy legalábbis túlnyomórészt kéziratos (és nyilván nem hibátlan szövegű) énekeskönyveket vett igénybe Huszár, de az 1574. évi kiadás esetében sem lehetett a helyzet merőben másként, amit a két, említett, nyomtatott kiadás nemismerete igazol.

Azonban nem csupán a források felhasználása területén érzékelhető ez a kiforratlanság a XVI. századi énekeskönyveknél, hanem azok szerkezetében is.

Az 1560. évi kötetben belül kilenc részt lehet felismerni. Ezeknek címe, a lapok tetején álló előfeje, valamint az énekek sorszáma a következő:

- [I.] A Szentlélek ajándékaért való könyörgések a prédikáció előtt. — A Szentlélekért való könyörgések. [1—4.]
 [II.] A prédikáció után való könyörgések. — A prédikáció után való könyörgések. [5—16.]
 [III.] Az Úristennek való hálaadás és könyörgés. . . , kit szoktunk énekelni, mikor a község a prédikációra összegyűlekezik. — Szentegyházi könyörgések. [17—37.]
 [IV.] Halott temetésekor való éneklés. — Szentegyházi könyörgések. [38—43.]
 [V.] A Krisztus születéséről való dicséret. — A Krisztus születéséről. [44—57.]
 [VI.] A Krisztus feltámadásáról való dicséret. — A Krisztus feltámadásáról. [58—65.]
 [VII.] A Krisztus mennybemenéséről. — A Krisztus mennybemenés. [66—67.]
 [VIII.] A psalmusokból való isteni dicséret. — A psalmusokból isteni dicséret. [68—104.]
 [IX.] A Krisztus vacsorájáról. — A psalmusokból isteni dicséret. [105.]

E részek terjedelmének megjelölése a kötetben belül, lapszáma, ennek aránya az egészhez, az énekek száma, ezek megoszlása csoportonként a következő:

[I.]	A _{1a} —A _{8b}	8,5 lap	2,3%	4 ének	3,8%
[II.]	A _{9a} —C _{8b}	33,0	8,7	12	11,4
[III.]	C _{9b} —I _{1a}	81,5	22,3	21	20,0
[IV.]	I _{1a} —K _{1a}	16,0	4,4	6	5,7
[V.]	K _{1b} —M _{3b}	41,0	11,2	14	13,4
[VI.]	M _{4a} —O _{3b}	27,5	7,5	8	7,6
[VII.]	O _{3b} —O _{7a}	7,5	2,0	2	1,9
[VIII.]	O _{7b} —Z _{6b}	142,5	38,8	37	35,3
[IX.]	Z _{6b} —Z _{8a}	3,0	0,8	1	0,9
Bevezetés, üres		7,5	2,0		
		368,0	100,0%	105	100,0%

Így most, a legelső kiadás szerkezetének pontos ismeretében érdemes ezt, ha csak igen szűk metszetben is, legalább a többi XVI. századi, épen fennmaradt énekeskönyvvel összevetni.¹⁰⁸ E publikáció legfeljebb arra nyújt lehetőséget, hogy legalább két, egymástól eltérő jellegű csoport elemzésére kerülhessen sor. Az egyiknél az énekeket a forrás fogja össze, ezek az ószövegségi zsoltárok, míg a másiknál az alkalom, ez pedig a temetés. A „psalmusok”, vagyis a zsoltárok 1560-ban egyetlen, függetlenné tekinthető éneket leszámítva, a kötet legvégén helyezkednek el. Ugyancsak a kötet második felében állnak, de nem a legvégén 1582-ben. A prédikáció

¹⁰⁶ M_{3b} lap.

¹⁰⁷ K_{1b}—K_{1b} lap.

¹⁰⁸ RMNy 160, 222, 264, 353, 513, 640, 713.

előtti és utáni hálaadás és könyörgés után találhatók 1566-ban és az 1574. évi kiadás második kötetében. 1569-ben első alkalommal jelennek meg a zsoldárok az énekeskönyv legelején, kialakítva ezzel a reformátusok által azóta a mai napig követett rendet. Ehhez igazodott az 1590. évi debreceni kiadás is. Az 1593. évi bártfai kötet valamennyi énekét ahhoz az alkalomhoz csoportosította, amikor azt megszólaltatták, így külön zsoldár-csoport nincs is.

A temetési énekeknek a kötetben belüli elhelyezkedése ugyancsak igen bizonytalanul indul. 1560-ban még a könyv első felében a hálaadások és környörgések után, de a karácsonyi énekek előtt állnak. 1566-ban a kötet derekán a zsoldárok és a karácsonyi énekek között helyezkednek el. 1569-ben már a „Szentegyházi dicséretet”-en belül a kötet utolsó negyedében foglalnak helyet. 1574-től azután — így 1590-ben és 1593-ban is — a kiadvány legvégére kerülnek, csupán 1582-ben követi még e csoportot öt „reggeli könyörgés”.

A fentiekből — jóllehet csak két csoportnak elhelyezkedését kísérhettük figyelemmel és csupán hét kiadáson belül — kiviláglik, hogy bár mutatkoznak — elsősorban a reformátusoknál — bizonyos fejlődési irányzatok a szerkezet kikristályosodásában, ez a XVI. században végleges formában még sem jött létre.

Jóllehet ismeretlen szöveget Huszár Gál első gyűjteménye ugyan nem tartalmaz, az a tény önmagában, hogy 1566 helyett most már 1560-ból ismeretes az első, teljes, magyar énekeskönyv, több esetben is nyújt új szempontot. Mindenekelőtt gyakorlatilag minden szövegnek ez a legkorábbi előfordulása, így a datálatlan énekek esetében hat évvel korábbra helyezhető a „terminus ante quem”. Konkrétan három szerző nevét lehet itt említeni, akiknek műveit most a korábbi irodalommal szemben így „öregebbíteni” lehet. Az első Tesini Imre [76.] „Te benned bízom én Istenem”,¹⁰⁹ a második Szegedi Lajos [85.] „Légy irgalmas Úrsten miénkünk”,¹¹⁰ a harmadik pedig Hartyáni Imre [86.] „Háborúsága Dávid királynak” kezdetű éneke.¹¹¹

Az 1560. évi megjelentetés kizárja annak lehetőségét, hogy valamelyik szöveg is az 1544-ben született Skaricza Máté munkája legyen. Bod Péter¹¹² ugyanis neki tulajdonította a [2.] „Jer, mi kérjük”, [5.] „Atya Isten tarts meg minket” és „Adj békességet” énekeket, valamint az [80.] „Erős várunk nékünk az Isten” kezdetű zsoldárfordítást. Már Szilády Áron¹¹³ kimutatta, hogy ezek közül az elsőt Batizi András írta. A két következő éneket, amely 1543 óta¹¹⁴ mindig egybevonva szerepel,¹¹⁵ Bod nyomán a legutóbbi időkig¹¹⁶ Skariczának tulajdonították. Miután ő 1560-ban, amikor Huszárnál az énekek kinyomtatásra kerültek, csak 16 éves volt, szerzősége nyilvánvalóan tárgyitalan, amint ezt Csomasz Tóth is „Erős várunk nékünk az Isten” kapcsán egy 1566 előtt készült szöveg előkerülése esetére ezt már előre leszögezte.¹¹⁷ Ezt a leghíresebb zsoldárfordítást is a hagyomány korábban Skaricza alkotásának tekintette, de ezt az utóbbi időben már kizárták tartották,¹¹⁸ amit az énekek Huszár 1560. évi gyűjteményében szereplése most megerősít.

Érdekes a [11.] „Adjunk hálát mindnyájan” kezdetű ének szerzőségének kérdése. Szilády Áron¹¹⁹ ezt Jakab Elek nyomán Dávid Ferenc munkájának tulajdonította. Érdemes itt megjegyezni, hogy Jakab különben a fenti, „Erős várunk” fordítását is Dávidénak vélte, de ezt Szilády nem fogadta el. Huszár 1560. évi kiadásában¹²⁰ ennek az éneknek végére „G. H.” betűjelet tett (6. ábra). Ez különben az egész kötetben — a karácsonyi latin énekekénél tett megjelölésektől eltekintve — az egyetlen utalás a szerzőre. Aligha kétséges, hogy a két betű Gallus Huszárt, a gyűjtemény összeállítóját jelenti. Ezt az alkotását azután évszázadokon át megőrizték az énekeskönyvek. Ezzel viszont Dávid Ferencet kellett kiiktatni az énekszerzők sorából.

Huszárnak másik [57.] „Könyörögjünk az Istennek szent lelkének” kezdetű éneke¹²¹ természetesen ugyancsak szerepel saját kötetében,¹²² de minden szerzői megjelölés nélkül. Ez a munkája is évszázadokon át élő maradt az énekeskönyvekben.

¹⁰⁹ 16. jegyzet 7–8, 445. l.

¹¹⁰ 16. jegyzet 6–7, 442–445. l.

¹¹¹ 16. jegyzet 3–4, 440–441. l.

¹¹² Magyar Athenas. [Szeben] 1766. 242.

¹¹³ RMKT XVI. 2. köt. Bp. 1881. 418–419.

¹¹⁴ 17. jegyzet kísérő tanulmány 23.

¹¹⁵ Az 1560. évi kiadásban is ez a helyzet, bár az utolsó versszaként nyomtatott „Adj békességet” kezdetű szöveg — a B_{1a} lap alján — a többitől eltérő, kisebb fokozatú betűtípussal szedve áll. Ennek azonban nem csupán a szöveg eredetére vonatkozó állásfoglalás, de más oka is lehet. A kötet elején ugyanis az énekeket mindig új lapon kezdték. Ha valójában erre törekedtek ez esetben is, úgy ez önmagában is magyarázat lehet az eltérő betűtípusra.

¹¹⁶ 19. jegyzet 656. és 660.

¹¹⁷ 19. jegyzet 660.

¹¹⁸ A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. (1964.) 507.

¹¹⁹ RMKT XVI. 6. köt. Bp. 1912. 355.

¹²⁰ B_{1a} lap.

¹²¹ 119. jegyzet 105–106., 362.

¹²² M_{1b}–M_{2b} lapokon.

Érdeemes az 1560. évi kiadás énekeinek szerzői közül azokat külön is szemügyre venni, akiknek szereplése valami oknál fogva ellenmond a várakozásnak. Így Szkhárosi Horvát András „Mind e világnak ím esze veszett” kezdetű és 1549-ben írt igen hosszú zsolttárparafrazisa nem szerepel Huszár 1574. évi gyűjteményében. Így indokoltnak tűnt mind Botta,¹²³ mind Schulek véleménye,¹²⁴ hogy ez az egyházi hangnemtől erősen elütő, gyülekezeti éneklésre szinte alkalmatlan ének csak Melius hatására és először az 1563. évi énekeskönyvben jelenhetett meg első ízben nyomtatott formában, és azt Huszár 1560-ban nyilván nem vette bele gyűjteményébe. És mégis megtette.¹²⁵

Schulek¹²⁶ azt is biztosra vette, hogy Németi Ferenc, Szegedi Gergely, Szegedi Kis István és Radán Balázs énekei nem kerülhettek bele Huszár első kiadásába. Németi esetében ez most be is igazolódott, de a többiekénél nem. Szegedi Gergelytől nem kevesebb, mint öt,¹²⁷ Szegedi Kis Istvántól kettő,¹²⁸ míg Radán Balázstól egy ének található az 1560. évi kiadásban.¹²⁹

A többi szerző, akinek énekei megtalálhatók Huszárnak ebben az első gyűjtésében szerepelnek mind Botta,¹³⁰ mind Schulek rekonstrukciójában.¹³¹ Ezek közül Batizi Andrástól, mint legnagyobb számban hét,¹³² Gálszécsi Istvántól kettő,¹³³ míg Sztárai Mihálytól,¹³⁴ Dézsi Andrástól,¹³⁵ Thordai Benedektől,¹³⁶ István deáktól,¹³⁷ a Zayugróci Névtelentől,¹³⁸ Szegedi Lajostól,¹³⁹ Hartyáni Imrétől,¹⁴⁰ Tesini Imrétől¹⁴¹ és Dévai Bíró Mátyástól¹⁴² egy-egy ének található a most napvilágra került kiadványban. Ugyancsak helyesnek bizonyultak azok a feltételezések, amelyek szerint Melius Pétertől Huszár semmit sem vett be első gyűjtésébe.

Végezetül ismételen hangsúlyozni kell a XVI. századi énekeskönyvek szerkesztésénél a kéziratos gyűjtemények fontosságát. A nyomtatott kiadások — különösen az első évtizedekben, vagyis a XVI. század hatvanas-hetvenes éveiben — csak meglehetősen szűk körben terjedtek el. Jó példa erre Huszár Gál említett esete, aki a Felvidéken 1574-ig nem ismerte az 1566. évi váradi és az 1569. évi debreceni nyomtatott énekeskönyvet. (Sőt az sem biztos, hogy az ezekben szereplő öt zsolttárfordítást utólag ezekből és nem inkább egy akkor tájt kezébe került kéziratból nyomtatta ki.) Ezzel szemben a kéziratos énekgyűjteményeknek akkoriban még jóval nagyobb szerep jutott. Ezek a vártnál sokkal nagyobb hatást gyakoroltak, és fűrgességükkel korábban fel nem tételezett széles körben elterjedtek. Ezt bizonyítja azoknak az elsősorban az Alföldön tevékenykedett énekszerzőknek feltűnése Huszár Gál első kiadásában, akiknek műveit a szakírók nyomtatott formában csak az 1563. évi debreceni kiadástól fogva várták.

¹²³ 2. jegyzet 55.

¹²⁴ 17. jegyzet kíséző tanulmány 19.

¹²⁵ 69. ének P_{1a}—P_{2b}.

¹²⁶ 17. jegyzet kíséző tanulmány 18.

¹²⁷ 13. „Keresztyének, kik vagytok” C_{1a}—C_{2a} — 70. „Szent Dávid király bűnei ellen” P_{7b}—Q_{2b} — 74.

„Dávid prófétának imádkozásáról” R_{1b}—R_{2b} — 77. „Boldog az ilyen ember e világon” R_b—S_{1a} — 78.

„Nagy bánatban Dávid mikoron vala” S_{1a}—S_{2b}.

¹²⁸ 1. „Jövel Szentlélek Isten” A_{1a}—A_{1b} — 14. „Ó mindenható Isten” C_{2a}—C_{2b}.

¹²⁹ 22. „Buzgó szívből” E_{2b}—E_{4b}.

¹³⁰ 2. jegyzet 57—71.

¹³¹ 17. jegyzet kíséző tanulmány 23—30.

¹³² 2, 4, 27, 43, 49, 59, 60. ének.

¹³³ 35. és 64. ének.

¹³⁴ 17. ének.

¹³⁵ 39. ének.

¹³⁶ 75. ének.

¹³⁷ 87. ének.

¹³⁸ 98. ének.

¹³⁹ 85. ének.

¹⁴⁰ 86. ének.

¹⁴¹ 76. ének.

¹⁴² 26. ének.